

V Rapallu izgubljeno freisinško ozemlje

12. novembra 2010 je minilo že 90 let od dne, ko je bila v Rapallu podpisana zloglasna rapalska pogodba, s katero je Kraljevina Italija dobila našo Primorsko, Kraljevina SHS pa je to ozemlje »za zmeraj« izgubila. To so znana dejstva, v tem zapisu raje opozorimo na nekaj manj znanih posebnosti, zlasti na troje. Najprej na to, da je bilo v Rapallu 12. novembra 1920 le *de iure* potrjeno stanje, ki je bilo na sami meji *de facto* vzpostavljeno že novembra 1918. Drugo: da se je Italija v svoji zasedbi novembra 1918 stegnila »čez«, vzela si je več, kot ji je obljubljal tajni londonski sporazum, iz aprila 1915. Na območju nekdanjega loškega gospostva freisinških škofov naj bi se meja ravnala po stari freisinški meji oziroma po razvodnici med obema Sorama na eni ter Idrijco in Bačo na drugi strani; potekala naj bi tako, da ne bi razbila lokalnih skupnosti, župnij, občin, šolskih okolišev, katastrskih občin ... Zgodilo se je ravno nasprotno: zlasti na območju med Idrijo in Žirmi so se Italijani stegnili daleč čez staro mejo na Ledinskem Razpotju (Passo d'Idria) – da bi bolje zavarovali takrat še strateško pomembni rudnik živega srebra v Idriji. Tudi na območju med Poljansko dolino in Cerkljanskim so šli na poljansko stran; meja, ki je bila prej na Kladju (Passo di Circhina), se je spustila nižje, skoraj do Sovodnja. Enako so poskušali v Sorici, zasedli so celo »gladki Ratitovec«, edino tu so se morali po podpisu rapalske pogodbe umakniti ... In tretje: v dogajanju po letih 1941, 1943, 1945 in 1947 je bila rapalska meja na meddržavni ravni ukinjena, na lokalni pa je ostala; tako so številna stara žirovska in oseliška naselja, ki so nekoč pripadala loškemu gospostvu, še danes v občinah Idrija in Cerkno.

Današnji pogled na Villo Spinolo v Rapallu, v kateri so 12. novembra 1920 podpisali rapalsko pogodbo.

Razmeroma stvaren prikaz dogajanj novembra 1918 najdemo v žirovski župnijski kroniki, ki jo je župnik Ivan Pečnik pisal naknadno, po ustnih in pisnih virih, ne v afektu tistih prelomnih dni. Najprej omenja strah pred množicami vojakov, ki so se v tistih tednih valile s soške fronte v notranjost pravkar razpadle države. »Izkazalo pa se je, da je bil strah s strani bežečih čisto neupravičen. Vsak si je želel le miru in skušal čim prej priti domov po najkrajši poti. Plenjenja in požiganja so bili vsi že davno siti. Najbližja pot iz Goriške pa ni bila čez Žiri, ampak prehod čez Logatec-Vrhniko-Ljubljano. Večina armade si je ubrala to pot. Iz zgornje Soške doline pa so se čete umikale čez Cerčno-Sovodenj-Fužine oziroma Cerčno-Kopačnica-Hotavlje-Škofja Loka. Le manjši oddelki so krenili čez Idrijo-Žiri-Škofja Loka, tako da so bile v ta namen narodne straže brezpomembne vsaj v Žireh. / Za bežečimi četami so se počasi pomikali Italijani. Ustavili so se najprej na planoti med soškim in savskim razvodjem na tako zvanem Razpotju, kjer je bila tudi meja med idrijsko in žirovsko občino oziroma župnjo.

Rapalska meja na italijanskem turističnem zemljevidu. Dog./ana/ je meddržavni mejni prehod s carinarnico v Osojnici, M./onte/ Fredro je Mrzli vrh, P/as/so d'Idria je Ledinsko Razpotje, Versenico di sopra in Versenico di sotto sta Gorenji in Dolenji Vrsnik, Zavratac so prekrstili v Saurazzi.

/ Ker pa so hoteli razmeroma ozki hrbet razvodja zavarovati, so šli še dalje proti Žirem. Tik pred vasjo so se ustavili in mejo zadelali z žičnimi ovirami. Tako je bila žirovska župnija, ki je bila do tedaj naravno zaočkrožena, v živo zadeta in presekana. Njen manjši del je padel pod Italijo. Najboljše vasi Gornji Vrsnik, Spodnji Vrsnik, Žitrovnica, Idršk, Osojnica, Breznica in Korita so bile odrezane od svoje matice župnije in občine Žiri. / V tistih dneh pa so se v Žireh že pojavile uniforme srbskih vojakov. Prišla jih je mala četa. Komandant teh obmejnih čet v Žireh in okolici je bil major Švabić.¹

Soriški del te zgodbe sta v Loških razgledih obnovila France Štukl² in Nataša Budna Kodrič.³ Tu izvemo, da »so se Italijani prvič prišli razgledovat v Sorico 19. novembra, deset dni pozneje pa so jo zasedli z vojaškimi enotami«. Tedanji soriški župnik

1 Župna kronika 1900–1941, hrani župnijski urad Žiri.

2 Zasedba Sorice, LR 26/1979, str. 194–200.

3 Italijanska zasedba Sorice I. in II., LR 49/2002, str. 113–142 in 50/2003, str. 141–172.

Janez Mikuž jih je zavračal z besedami: »Čemu ste sem prišli, saj nimate pravice, ostanite na razvodju. Izgovarjajo se s tem, da jim je Wilson dovolil zasesti, kolikor hočejo ...« Ostali so več kot poltretje leto, vse do 2. junija 1921, ko so se morali neradi umakniti na Petrovo Brdo (Passo di Pedicole).

Žirovski simpozij ob rapalski obletnici

O gornjih in še o mnogih drugih rečeh, povezanih z rapalsko pogodbo in dediščino rapalske meje, smo razpravljali tudi na mednarodnem simpoziju, ki je bil prav na dan 90. obletnice podpisa pogodbe, 12. novembra 2010, v Muzeju Žiri. Po simpoziju je izšel tudi zbornik.⁴ Uvodno besedo (*Čemu?*) je prispeval **Viktor Žakelj**, z njo je na začetku pozdravil udeležence. V nadaljevanju na kratko povzemam referate (po vrstnem redu na simpoziju).

Stjepan Lončarić (*Prostor između*), zagrebški arhitekt - konservator, predsednik hrvaškega nacionalnega utrdboslovnega združenja NUF in vodja prenovitvenih del na trdnjavi Slavonski Brod, je imenitno razložil naš prostor in njegovo zgodovino v širšem kontekstu. Med antiko in moderno dobo naj bi bila le tri obdobja, ko se je načrtno gradilo utrjene obrambne črte. Sicer pa naj bi se dva največja centra moči, simbolično poimenovana Dunaj in Istanbul (pred tem Bizanc), drug pred drugim branila s formiranjem tamponskih con, sestavljenih tako iz ozemelj kot njihovih ljudstev.

Žiri ob državni meji, razglednica, pred 2. sv. vojno.

(iz fototeke Muzeja Žiri)

Mag. **Marko Štepec** (*Prevratno leto 1918 in razpad monarhije*), zgodovinar in muzejski svetovalec Muzeja novejšje zgodovine Slovenije v Ljubljani, je predstavil razvoj vojaških dogodkov med 1. svetovno vojno ter z njimi poveza-

⁴ O rapalski meji, Zbornik mednarodnega simpozija ob 90. obletnici podpisa rapalske pogodbe, uredil in oblikoval Anton Marn, Ad Pirum, Logatec 2010, 96 strani.

nih političnih dogodkov, ki so privedli do razkola med monarhijo in njenimi slovanskimi narodi ter do ustanovitve Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ob koncu vojne. Slovenski voditelji so takrat zaupali obljubam, da bosta pri določanju državnih meja odločilna jezikovno-narodni kriterij in pravica narodov do samoodločbe, Italija pa je vojaško zasedla kraje, ki so ji bili zagotovljeni z londonskim sporazumom. Država SHS zaradi izostalega mednarodnega priznanja ni mogla vojaško nastopiti proti Italiji in se je bila zaradi nakopičenih problemov prisiljena združiti s Kraljevino Srbijo, ki se je pred tem že združila s Kraljevino Črno goro.

Zgodovinar in publicist **Tomaž Pavšič**⁵ (*Rapalska meja*) iz Idrije je najprej predstavil argumente, s katerimi so Italijani upravičevali nastanek nove meje in posledično tudi svojo protislovansko politiko, ki jih najbolj povzema izraz italijanskega ministrskega predsednika Salandre: *Sacro egoismo italiano*. V skladu z njimi naj bi mestom, ki so (ali pa tudi niso) imela večinsko italijansko prebivalstvo, logično pripadalo tudi zaledje, čeprav v njem niso živeli Italijani. Šlo je za politično stalnico, ki se je pod fašizmom še okrepila. Nato je opisal vzpostavitev meje in

To fotografijo je 1. novembra 1925 objavil tednik *Ilustrirani Slovenec*. Pod njo so zapisali: »Obmejna stražnika na cesti Žiri-Idrija tik Žirov. Zanimiva je razlika med našim hrustom in Italijančkom.« Levi mejnik 39/XXX v Osojnci še stoji, desni, ki so ga ob širitvi ceste pahnili v bližnjo strugo, je zdaj v Muzeju Žiri. (fotografiral verjetno Štefan Mlakar)

podal nekaj podrobnosti o njej, na primer opis in število mejnikov (4.600). Dotaknil se je tudi vpliva meje na vsakdanjik prebivalstva ob meji in opozoril na dejstvo, da so Italijani s svojo invazijo na Jugoslavijo leta 1941 rapalsko mejo dejansko sami zankali in ji s tem sami odvzeli legalnost in mednarodno priznanje. V zaključnem delu se je vprašal, kako vrednotiti materialno dediščino rapalske meje. Poudaril je, da je še nedavno zgolj njeno omenjanje naletelo na močan odpor, ki je zaradi zgodovinskih izkušenj sicer razumljiv, ne pa tudi nujno najbolj konstruktiven. Na koncu je pozval k ohranjanju spomina in k ustrezni predstavitvi materialnih ostalin rapalske meje.

Mag. Zvezdan Marković (*Vojska kraljevine Jugoslavije in njeno varovanje meje*), zgodovinar in kustos v Vojaškem muzeju Slovenske vojske, je izpostavil zgodovinsko dejstvo, da je bil slovenski prostor v preteklosti vedno na strateško izredno občutljivem območju, saj preko njega potekajo stare poti, ki povezujejo JV Evropo in Bližnji vzhod z Zahodno Evropo ter Baltik s Sredozemljem. Zato

5 Tomaž Pavšič je avtor knjige *Ob stari meji* (Idrija, 1999 in 2006), prvega večjega in celovitega prikaza življenja ob rapalski meji.

nas ne presenečajo težnje velikih sil, da bi nadzirale omenjene poti. Med obema svetovnima vojnama so se ta prizadevanja še okrepila, saj je bila novonastala država Kraljevina SHS/Jugoslavija obdana s sosedomi, med katerimi je večina kazala težnje po njenem ozemlju. Med temi je še posebej izstopala Kraljevina Italija s svojim fašističnim režimom. Te težnje so se okrepile v drugi polovici 30. let 20. stoletja, zlasti po priključitvi Avstrije, marca 1938. leta, k tretjemu rajhu, ko dobi Kraljevina Jugoslavija še enega nevarnega soseda. Vojska Kraljevine Jugoslavije in njen vojaški vrh sta bila prisiljena, da sprejmeta nekaj pomembnih ukrepov za povečanje bojne pripravljenosti države, ki pa so se na koncu izkazali kot neučinkoviti. V svojem prispevku je avtor analiziral te ukrepe, opisal vojaško organiziranost v Kraljevini Jugoslaviji, s poudarkom na območju Dravske banovine, in prikazal enega najpomembnejših ukrepov, ki je viden še danes – vojaško utrjevanje državne meje. Sistem utrd na meji, v gradnjo katerega so bili vključeni številni Slovenci, se je vtisnil v slovenski zgodovinski spomin z imenom Rupnikova linija.

Arhitekt **Aleksander Jankovič Potočnik**⁶ (*Utrjevanje rapalske meje*), publicist, ilustrator in vodja oddelka za utrdboslovje v zavodu Ad Pirum je v svojem referatu prikazal utrjevanje rapalske meje in razlike v pristopu k gradnji utrd na italijanski in jugoslovanski strani tako glede njihovega taktično-obrambnega koncepta kot glede njihove strukture ter konstrukcijske, izvedbene in tehnične rešitve.

Publicist **Miha Naglič**⁷ (*Kako svetovna zgodovina vpliva na lokalno, primer Žirov*) je opisal, kako se je Žirem in Žirovcem novembra 1918 zgodila rapalska meja. Oprl se je na tri lokalne kronike (župnijsko, šolsko in sokolsko) in dnevnik ljubljanskega škofa Jegliča. Na podlagi teh opisov je postavil tezo, da se je rapalska meja Žirem in Žirovcem zgodila zato, ker je tako »hotela« svetovna zgodovina in ne na njihovo željo ali po njihovih zaslugah oziroma grehlih; vse skupaj je bilo predvsem posledica vplivanja svetovne zgodovine na lokalno. V nadaljevanju je skušal to tezo ilustrirati še na več primerih prepletanja svetovne in lokalne zgodovine na Žirovskem oziroma vplivanja prve na drugo. Ti so: obramba rimskega imperija (Claustra Alpium Iuliarum), fevdalne daritve nemških cesarjev freisinškemu škofu (freisinška meja), francoska revolucija in napoleonske vojne (premestitev žirovske občine iz loškega v idrijski kanton), 1. svetovna vojna (rapalska meja), 2. svetovna vojna (nemško-italijanska meja), regionalizacija Republike Slovenije (gorenjsko-goriška meja) ...

Rok Klemenčič (*Turistična dejavnost v povezavi z rapalsko mejo in utrbami ob njej*), učitelj in skrbnik muzejskih zbirk v Muzeju Žiri, je opisal razvoj tistega dela turističnih dejavnosti na Žirovskem, ki so povezane z rapalsko mejo in

6 Aleksander J. Potočnik je avtor temeljnih knjig o utrjevanju ob rapalski meji: *Rupnikova linija in Alpski zid, Utrjevanje rapalske meje med letoma 1932 in 1941*, Vrhnika 2004; *Rupnikova linija*, Logatec 2009.

7 Avtor knjižic *Dediščina rapalske meje*, Žiri 2005, in *Pozdravljeni ljubitelji utrd!*, Žiri 2007; iz njih je tudi slikovno gradivo v tem članku.

njeno dediščino. Začel je okrog leta 2000, ko so bili mejniki in utrdbe prvič prepoznani za pomemben del slovenske kulturno-zgodovinske dediščine ter v nadaljevanju omenil konkretne pobude, do katerih je prišlo od takrat do danes: organizacija Pohoda ob stari meji, priprava turističnih vodnikov in zemljevidov ter različne pobude za obnovitev utrdb.

Arhitekt dr. **Ljubo Lah** (*Interpretacija stavbne dediščine rapalske meje*), docent na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani, je zatrdil, da je stavbna dediščina rapalske meje vojaško-zgodovinska dediščina in hkrati kulturna dediščina v širšem pomenu. Čeprav so nekatera večja območja stavbnih ostalin že zavedena v registru nepremične kulturne dediščine INDOK Centra na Ministrstvu za kulturo, še nimajo svojih aktov o razglasitvi. Hkrati bi morali vse znanje in zgodbe, ki so vezani na ustvarjanje omenjene nepremične dediščine in življenje

Jože Peterneš Mazar, *Kontrabantarji v noči*, olje/pleksi, 65x50 cm, 1995.

ob meji, sprejeti kot 'živo dediščino', ki združuje zgodovino, kolektivni spomin in identiteto prostora. Nadaljnje upravljanje z dediščino rapalske meje je še povsem odprto in nedorečeno. Lahov prispevek ponuja tri koncepte, s katerimi je mogoče dediščino ohranjati, jo razvijati in z njo upravljati. Ti so med seboj združljivi in jih je mogoče v prihodnosti med seboj povezovati. Na prvem mestu je koncept razvijanja »ekomuzeja« dediščine rapalske meje, ki ga je mogoče dopolnjevati s konceptom »interpretacije dediščine« in razvijanja »dediščinskega turizma«.

Arheolog **David A. V. Thorpe** (*Primer iz prakse: terenska raziskava in interpretacija dediščine Velikega arabskega upora*) z univerze v Bristolu, je član vodstva GARP (Great Arab Revolt Project oziroma Projekt Velikega arabskega upora). Ta projektna skupina raziskuje materialne ostaline, večinoma turške poljske utrdbe, iz obdobja 1. svetovne vojne 1916–1918, ko je na območju Jordanije potekal upor arabskih plemen proti turški oblasti. Za britanske raziskovalce je to obdobje zanimivo predvsem zato, ker je v uporih sodeloval tudi Britanec Thomas Edward Lawrence, bolj znan kot Lawrence Arabski.

Zbornik simpozija je uredil arhitekt **Anton Marn**, direktor zavoda Ad Pirum. Udeleženci so si ogledali žirovski muzej in podprli zamisel, da bi ta postal osrednji slovenski muzej za predstavitev dediščine rapalske meje. V tem smislu je predlog dr. Ljuba Laha, da bi se ta muzej vzpostavil kot »ekomuzej«, še najbolj realna in hkrati inovativna. Če bi hoteli to zamisel udejanjiti do stoletnice rapalske meje, v letih 2018–2020, bi morali kar pohiteti z delom.